

O posibilă variație dialectală în textele vechi românești: *tată*/*părinte*

Iosif Camară

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Résumé: La langue roumaine possède deux mots pour désigner l'idée de 'l'homme en rapport avec ses fils': *tată* (*père*) et *părinte* (*parent*). Même si la synonymie entre ces termes n'a été jamais parfaite, dans les textes roumains anciens on constate une oscillation entre eux dans des contextes identiques. L'examen du problème dans plusieurs textes roumain, en commençant avec *Notre Père*, nous révèle des motivations diverses, linguistiques et extralinguistiques. Le fait que le terme *parent* est préféré par les parleurs de la moitié nord du territoire daco-roumain nous a permis de conclure qu'en ce cas on a à faire avec une variation diatopique.

Mots-clés: Notre Père, synonymie, variation diatopique

Cercetarea versiunilor românești ale rugăciunii *Tatăl nostru* din diferite epoci ne-a permis să facem unele constatări privitoare la anumite serii sinonimice din româna veche. Invocația din debutul rugăciunii *Tatăl nostru* nu prezintă variații în limbile vechi de cultură. Cu toate acestea, versiunile vechi românești conservă oscilația între doi termeni care nu se află în relație de sinonimie absolută în româna literară actuală: *tată* și *părinte*. În primele două secole de scris românesc păstrat, termenul *părinte* este atestat doar în versiuni ale rugăciunii domnești provenind din jumătatea nordică a teritoriului dacoromân. Ne-am propus, în cele ce urmează, să identificăm ce anume condiționează selecția unuia din cei doi termeni, luând în calcul mai multe posibilități: înrăurirea originalului, graiul scribului, motivații teologice sau chiar influența unei anumite orânduiri sociale.

Din cei doi termeni exprimând ideea de 'bărbat în raport cu fiii săi' pe care româna îi moștenește din latină, *tată* și *părinte*, ne-am oprit asupra semantismului celui de-al doilea, care este mai complex. Potrivit DLR, *părinte* are următoarele sensuri: 1. (pl.) 'tata și mama'; 2. 'bărbat considerat în raport cu fiii săi'; 3. fig. 'fondator, întemeietor, inițiator, creator'; 4. fig. (în limbajul bisericesc; adesea determinat de *milostiv*, *veresc*, *atotțiitor* etc.) 'Dumnezeu'; 5. fig. 'preot, călugăr'. SCURTU, care a dedicat o lucrare cuprinzătoare lexicului de înrudire în limba română, arată că sensul de bază al termenului *părinte* 'tată' este întrebuițat cu nuanță solemnă, respectuoasă, „atestat încă din secolul al XVI-lea și apoi din ce în ce mai frecvent”

(SCURTU, p. 40-42)¹. Trebuie remarcată și situația din italiana dialectală, unde avem *parent* ‘tată’ și *parente* ‘mamă’ (cf. SCURTU, p. 40). La plural, termenul denumește pe *tata* și pe *mama*, corespunzând, așadar, latinescului *patres* (*ibid.*, p. 41). Cuvântul desemna și rudele de aproape, de obicei din linia ascendentă (în această accepțiune fiind sinonim cu: *bătrâni*, *moși*, *strămoși*, *străbuni*, *înaintași* (*ibid.*, p. 41). De asemenea, în limba română doar *părinte* formează adjective, nu și *tată* (cf. SCURTU, p. 42).

În prefețele și epilogurile din secolul al XVI-lea, *părinte* ‘tată’ apare doar de trei ori, iar *tată* înregistrează șapte ocurențe. Ne oprim asupra prefeței din *Evangelia cu învățătura* a lui Coresi, unde *tată* apare de cinci ori, iar *părinte* de două ori. Ultima ocurență (f. 10^v) este de fapt reluarea versetului de la Mat. 25:34 din *Tetraevangheliarul* din 1561, unde apare de asemenea *părinte*. După cum au demonstrat autorii ediției, în TEXTE SEC. XVI, p. 480, predosloviea *Evangeliei cu învățătura* este tradusă parțial după textul *Cașaniei de la Zabłudov*, inclusiv pasajul care privește problema de față: „El acesta cu lumina slavei părintelui, cu bunăvreața tatălui vru, den duhul sfânt și den preablagoslovita curată fată Mariia...” (f. 4^r, în TEXTE SEC. XVI, p. 563). A treia ocurență a cuvântului *părinte* se găsește în prefața *Paliei de la Orăștie*, care este în bună măsură o redactare originală (v. TEXTE SEC. XVI, p. 481): „Milostivu și de vecie puternic Dumnedzeu, rugăm tine ca drag părintele nostru, noi, mișei greșiți și păcătoși...” (f. 5^v). Este, desigur, un indiciu firav care ar putea indica faptul că în zona Banat-Hunedoara² *părinte* se afla în concurență cu *tată*. În *Catehismul* lui Coresi (v. TEXTE SEC. XVI, p. 19-128.), termenul *părinte* nu înregistrează nicio ocurență la singular. *Tată* are 17 ocurențe, din care doar trei sunt libere, restul fiind incluse în construcții relativ fixe (de patru ori în numele rugăciunii domnești, de șase ori în *Creș*, de două ori în doxologie și o dată în porunca a patra). *Liturghierul* lui Coresi conține de opt ori cuvântul *părinte* la singular, față de 32 de ocurențe ale lui *tată*. Din acestea opt, de șase ori apare ca formulă de adresare către preot, o dată se referă la Sfântul Ioan Gură de Aur, așa încât într-un singur caz desemnează un tată în raport cu fiii săi: „Doamne, atotțitoriu, Doamne, părintele nostru” (în ectenia care urmează citirii pericopei evanghelice, CL 20^v).

Dacă din textele enumerate mai sus nu ne putem face o imagine exactă despre uzul celor două cuvinte în româna veche, altfel stau lucrurile cu textul biblic. În Vechiul Testament, termenul *tată* reprezintă traducerea gr. *patēr*, lat. *pater*, sl. *ot'c'*. Am efectuat un sondaj în versiunile din secolul al XVII-lea reunite în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum* (MLD: MS. 45, MS. 4389 și BIBL. 1688), pentru a identifica sursa cuvântului *părinte*³. La Fac. 4:20 se vorbește despre Iubal, *părintele*

¹ După cum rezultă din datele prezentate în articolul de față, extinderea sau restrângerea circulației termenului *părinte* este o problemă care nu poate fi rezolvată fără analiza tuturor textelor vechi românești, precedată de localizarea exactă a acestora.

² Fenomenele de limbă din prefață sunt plasate de autorii ediției, în TEXTE SEC. XVI, p. 477, în zona dialectală Banat-Hunedoara (cu excepția câtorva fonetisme care se explică prin originea munteană a tipografilor).

³ Potrivit lui N.A. Ursu, traducerea lui Milescu a fost revăzută de Dosoftei, care prefera termenul *părinte*, la fel ca Nicolae Milescu.

celor ce trăiesc în corturi (MS. 45), termen preluat și în BIBL. 1688 (acesta va fi înlocuit însă cu *tată* în BIBL. 1795). În MS. 4383, un text de proveniență sudică, găsim termenul *tată* în acest context. Aceeași situație se înregistrează și la Fac. 17:5, în contextul: „Și nu te vei mai numi Avram, ci Avraam va fi numele tău, căci am să te fac tată a mulțime de popoare” (BIBL. 1988): MS. 45 și BIBL. 1688 conțin termenul *părinte*, în timp ce traducătorul MS. 4389 îl preferă pe *tată*, această ultimă opțiune aflându-se și în BIBL. 1795.

Psaltirea necesită o discuție mai amplă, întrucât deseori textele cuprinse în ea au căpătat o dimensiune orală. În psalmi, termenul care desemnează relația părintească numără 19 ocurențe. Din aceste ocurențe, cinci sunt la singular, cu sensul de ‘tată’⁴. În Ps. 26:10 (26:16 în BIBL. 1988: „Căci tatăl meu și mama mea m-au părăsit, dar Domnul m-a luat”), apare de obicei termenul *tată* (PH, PS, PC², PB, BIBL. 1688, BIBL. 1795). În acest pasaj, gr. *ἐγκαταλείπω* ‘a lăsa; a abandona’ (v. BAILLY) este redat cu primul sens în textul slavon: *оставити* (dar VUL. îl întrebuițează pe *derelinquere*), de unde în textul românesc al psaltirilor rotacizante a rezultat *a lăsa*. Fragmentul fiind dependent de textul slavon, avem un indiciu că *tată* a avut aici ca model sl. *отъць*, fapt important pentru a discuta dacă originalul a avut vreo influență în selectarea unui anumit cuvânt din seria sinonimică. Dosoftei urmează probabil textul grecesc: *părăsără*. Acest verset are și mai departe tot model slavon: *e Domnul preimi-me* (PS), *m-au priimit* (PD), după sl. *въсприятити* (textul grecesc are aici *προσλαμβάνω*, redat în BIBL. 1988 prin *a lua*, iar cel latinesc *colligere*). Așadar, *tată* are în PS drept model sl. *отъць*. În Ps. 67:5, versiunile din secolul al XVI-lea conservă termenul *tată*, pe care îl întâlnim apoi și în PB. Începând cu secolul al XVII-lea, în toate versiunile se optează pentru *părinte*: *Turburare-se de cătră fața lui părintele sărăimanilor și judecătorului văduilor* (MS. 45); *Turbure-se de cătră fața lui, părintelui celor săraci și judecătorul văduvelor* (BIBL.1688, de unde trece și în BIBL. 1795); *Să se turbure de fața lui, Tatălui săracilor și judecătorului văduvelor* (MS. 4389). Aparenta extindere a circulației termenului *părinte* se explică aici prin faptul că MS. 45 a stat la baza BIBL.1688. Opțiunea lui Milescu, trecând prin BIBL. 1688 și BIBL. 1795, a supraviețuit până azi, căci se regăsește în BIBL. 1988 și BIBL. ANANIA. Ps. 88:26, vorbind despre David, reprezintă, potrivit notei mitropolitului Bartolomeu la pasajul în discuție din BIBL. ANANIA, o referire profetică la Iisus Hristos, cel care îl va numi pe Dumnezeu „Tatăl meu”. În traducerea și diortosirea pasajului, cărturarii români au avut aceleași opțiuni lexicale, diferențele fiind doar de ordin fonetic: *Tatăl meu ești Tu, Dumnezeul meu și sprijinitorul mântuirii mele* (BIBL. 1795, 88:26). Excepție face PB: *Părintele meu ești Tu, Dumnezeul meu și stinca spăseniei mele*. Deoarece nu se regăsește în versiuni anterioare, opțiunea pentru *părinte* în acest pasaj trebuie pusă pe

⁴ Textele în care am efectuat comparația sunt: PH, PS, PC² (= *Psaltirea* lui Coresi), PB, PD (= *Psaltirea* lui Dosoftei), Ms. 45, Ms. 4389, BIBL. 1688, BIBL. 1795, BIBL. 1988. Pentru PC² și PD ne-am folosit de aparatul critic din CANDREA, PS. Asupra concordanței între psaltirile românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, vezi N.A. Ursu, în MLD, vol. XI, p. 145-156.

seama traducătorului, la fel ca și *stîncă*. Psalmul 102 este foarte răspândit datorită uzului său liturgic. În secolul al XVI-lea, versetul 13 conținea cuvântul *tată*, înlocuit în secolul următor cu *părinte*: *Ca miluiaște tatăl fiii, miluiaște Domnul fricoșii de el* (PS); *Cumu-i milă părintelui de fiu, așea-i milă Domnului de ceia ce să tem de El* (PB); *În ce chip miluiște părintele pre fi, au miluit Domnul pre cei ce să tem de el* (BIBL. 1688); *În ce chip îndură părintele fiii, îndură-să Domnul pre ceia ci să tem de el* (MS. 45); *Cum miluiște tatăl pre feciori, va milui Domnul pre ceia ce se tem de dânsul* (MS. 4389). Samuil Micu actualizează versetul din BIBL. 1688, înlocuindu-l pe *părinte* cu *tată*. Antim, în CEASL. 1715, p. 54, dă versiunea consacrată azi în Ps. 102:13: *În ce chip miluiaște Tatăl pre fii, au miluit Domnul pre cei ce să tem de dânsul*. Mai remarcăm că introducerea propoziției prin *cum* sugerează dependența de un original slavon cu *ako*, față de *în ce chip*, care are ca model greaca. Am lăsat la urmă Ps. 44:10, căci a pătruns în cult (ca irmos în *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu*), cunoscând, prin aceasta, o largă răspândire: *Ascultă fiică și vezi și pleacă urechea ta și uită poporul tău și casa părintelui tău* (BIBL. 1988). În PS și PH nu se înregistrează variații semnificative (*tătânrilui/tatălu*), în schimb o noutate apare în PC²: *părintelui*. Și în secolul al XVII-lea versetul prezintă unitate în diferitele versiuni, variațiile fiind minore: *Ascultă, fiică, și vezi, și pleacă urêchea ta, și uită norodul tău și casa tătâne-tău* (BIBL.1688). Dosoftei dă stihurile din Paraclis în limba slavonă, deci nu putem ști cum ar fi sunat irmosul *Ascultă fiică și vezi...* în textul cărturarului moldovean. Dar există un alt pasaj din Paraclis unde este dezvăluită preferința cărturarului moldovean pentru *părinte*: *Perinte, Fiule și Dubul cel Sfânt, Troiță Sfântă, curățeste mulțimea greșalelor noastre* (DOSOFTEI, PARACL., f. 26^r). Spre deosebire de Dosoftei, Antim folosește în Paraclis termenul *tată*: *Ascultă, fiică, și vezi, și pleacă urêchia ta, și uită norodul tău și casa tătâne-tău* (CEASL. 1715, p. 448-449), la fel ca în rugăciunea domnească, în doxologie și în ecfonisuri. În același paraclis, însă, selectează și varianta *părinte*: *Părinte, cuvântule și Dubule, Troiță Sfântă, curățeste mulțimea greșalelor noastre* (CEASL. 1715, p. 450). Examinarea acestor fragmente de psalmi nu este suficientă pentru a rezolva originea termenului *părinte*, însă se poate concluziona că în MS. 45, care a avut original grecesc și traducător moldovean, este clară opțiunea pentru *părinte*, iar în MS. 4389, care descinde din slavonă și este redactat de un cărturar muntean, pentru *tată*. De asemenea, nu am putut remarca o înrâurire a originalului (grecesc sau slavonesc) în selecția unuia din cei doi termeni în discuție.

În încercarea noastră de a lămuri condițiile în care se face selecția pentru un termen sau altul din seria sinonimică *părinte – tată*, am cercetat cele două evanghelii care conțin rugăciunea *Tatăl nostru*. La Matei, textul grecesc conține 59 de ocurențe ale termenului *pathyr*. În *Evangheliarul de la Sibiu*, prezența lui *părinte* e rarisimă: apare o singură dată la vocativ singular (Mat. 11:26, în ES, 34^v), iar la plural mai înregistrează patru ocurențe (două la nominativ-acuzativ: *părinți* 28^v și 89^r și două la genitiv: *părinților* 92^r). Așadar, tipăritura sibiană are la Matei un singur pasaj care ne interesează (dar nu trebuie să uităm că textul este incomplet). În *Tetraevangheliarul* lui Coresi, *părinte* are la Matei patru ocurențe. Situația se prezintă astfel: Mat. 11:25-27 (ES 34^v, CT 22^v); Mat. 23:9 (CT 49^v); Mat. 25:34 (CT 56^v); Mat. 28:19 (CT 66^v; în

ES pasajul nu se păstrează). Pasajul de la Mat. 11:25-27 este deosebit de important pentru studierea problemei, deoarece el cuprinde mai multe ocurențe ale termenului, în cele mai multe versiuni având un caz de sinonimie *in praesentia*. În BIBL. 1988 textul arată astfel: „Iisus a zis: Te slăvesc pe Tine, *Părinte*, Doamne al cerului și al pământului, căci ai ascuns acestea de cei înțelepți și pricepuți și le-ai descoperit pruncilor. Da, *Părinte*, căci așa a fost bunăvoirea înaintea Ta. Toate Mi-au fost date de către *Tatăl* Meu și nimeni nu cunoaște pe Fiul, decât numai *Tatăl*, nici pe *Tatăl* nu-L cunoaște nimeni, decât numai Fiul și cel cărui va voi Fiul să-i descopere”. Noul Testament de la Bălgrad prezintă următoarele opțiuni, care se regăsesc și în *Biblia* de la București: „Laudă Ție dau *Părinte*, Domn cerului și al pământului, că ai ascuns acestea de mândri și de înțelepți și le-ai arătat porobocilor. Bine-i, *Părinte*, că așa Țe-au plăcut Ție. Toate sânt Mie date de la *Tatăl* Mieu, și nime nu cunoaște pre Fiul, numai *Tatăl*, nece pre *Tatăl* nime nu-L cunoaște cineva, numai Fiul, și cui va Fiul să i-L arate”. Nu putem ști dacă oscilația între cele două cuvinte în aceste pasaje este o influență a versiunilor mai vechi sau avem de a face cu o variație diafazăică, ținând seama că *părinte* e utilizat mai ales pentru nuanța lui solemnă. În textele care precedă tipăritura bălgrădeană, situația este la fel de complicată: „Ispovedescu-me ție, tată, Domn cerului și pomântului” (ES). Traducătorul pare că a urmat aici originalul slavon: „Исповѣдажтисѧ О҃че ꙗ҃ко нѣси и зѣмли”. La Coresi cuvântul este omis. În versetul următor, fiind motivat probabil de prezența sa în vocativ, apare *părinte*: „Ei părinte că așa fu bunăvoia nainte ta”, fidel versiunii slavone alăturate: „Ѣи о҃че ꙗ҃ко тако высть благоволеніе прѣдъ тобожъ”. Traducătorul pare că urmează aici versiunea de la Sibiu sau același original slavon: „Ei, părinte că așa fu bună vrere înaintê ta”. Versetul următor nu mai prezintă oscilații, ES și CT selectându-l pe *tată*: „Tote mie date sânt de tată-miu și nime nu știi pre fiul numai tată. Nece pre tată nime nu știi numai fiul și cui va fiul să descopere” (ES).

La Luca, *πατήρ* are 47 de ocurențe. Am cercetat exhaustiv ocurențele din această evanghelie, comparând *Tetraevangheliarul* lui Coresi cu Noul Testament de la Bălgrad. Lăsând deoparte atestările la plural ale termenului *părinte*, care nu au relevanță în discuția de față, rămânem cu 24 de ocurențe la Luca. Trebuie remarcat numărul mare de ocurențe în comparație cu versiunea de la Matei. Știind că la traducerea evangheliilor au lucrat persoane diferite, ipoteza de lucru este că traducătorul Evangheliei de la Luca avea în graiul său pe *părinte* ca primă opțiune în exprimarea filiației.

La Luc. 1:32, *părinte* lipsește din CT și NTB 1648, dar se află în edițiile ulterioare: „Acesta va fi mare și Fiul Celui Preaînalt se va chema și Domnul Dumnezeu Îi va da Lui tronul lui David, părintele Său” (BIBL. 1988). Versetul face parte din episodul vestirii arhanghelului Gavriil. Importanța sa i-a putut imprima un conservatorism mai pronunțat, dar nu trebuie să scăpăm din vedere sensul de ‘strămoș’ actualizat în context. Același sens apare și la Luc. 1:73 „De jurământul cu care S-a jurat către Avraam, părintele nostru” (BIBL. 1988), unde versiunile vechi conțin termenul *părinte* (CT) sau *tată* (NTB 1648).

La Luc. 2:48-49 apar două situații: Iisus se află în centrul unei discuții în care se vorbește mai întâi despre tatăl pământesc, apoi despre cel ceresc. Doar versiunea din CT conține termenul *părinte*, în ambele cazuri: „Iată, părintele tău și eu ustenitam căutând tine”; „Ce căutați mine? nu știți că într-acestea ce sânt părintele meu cade-se a-m fi?”.

Pasajul de la Luc. 10:21-22 corespunde celui de la Mat. 11:25-27, prezentat mai sus, având cinci ocurențe ale termenului. CT îl conține pe *părinte* de două ori, în timp ce NTB 1648 îl întrebuințează de trei ori. Trecând peste cele două ocurențe ale termenului în contextul adresării directe către Dumnezeu (NTB 1648: „Slavă dau Ție, Părinte”, „Așa, Părinte, că așa plăcu Ție”), în versetul 22 doar tipăritura bălgrădeană îl mai utilizează: „Toate-Mi sânt date de la Părintele Meu și nime nu știe cine iaste Fiiul, fără numai Tatăl și cine iaste Tatăl, fără numai Fiiul”. Ca în multe alte situații din textele vechi, *părinte* apare aici când este însoțit de adjectivul posesiv, dar lipsește în situațiile când desemnarea *tatălui* se face fără ajutorul posesivului. Atestă această situație un regres al întrebuințării cuvântului într-un grai dacoromân? Curios este că la Luc. 22:29, într-o situație asemănătoare, CT este cel care conservă forma *părinte*, în timp ce NTB 1648 dă aici *tată*.

La Luc. 11:11, termenul *părinte* este conservat atât de CT, cât și de NTB 1648, cu sensul de ‘bărbat în raport cu fiii săi’. Termenul este întrebuințat și la Luc. 12:30, doar de traducătorul CT, cu sensul de ‘tată ceresc’.

Pericopa Fiului risipitor (Luc. 15:11-32) ilustrează statutul pe care îl avea în graiuri termenul *părinte*, fiind interesantă mai ales pentru frecvența formulilor de adresare. Cele 21 de versete conțin 12 ocurențe ale lui *pathvr* în textul grecesc. Tipăritura coresiană îl întrebuințează pe *părinte* în 11 situații. Surprinzătoare este însă lipsa acestui cuvânt din fragmentul corespunzător al NTB 1648. Știind că ieromonahul Silvestru, primul traducător al tipăriturii bălgrădene, dăduse în românește cu câțiva ani mai devreme textul CAZ. GOV., am colaționat cele două versiuni ale acestei pericope. Trecând peste faptul că lipsesc coincidențele lexicale care să indice mâna aceluiași traducător în pasajul de față (deci presupunem intervenția cărturarilor ardeleni în acest fragment din NTB 1648), am remarcat prezența ca normă a lui *părinte* la Silvestru, care era vorbitor al unui grai oltenesc (de tranziție). O cercetare exhaustivă a raporturilor dintre fragmentele biblice aflate în CAZ. GOV. și pasajele corespunzătoare din NTB 1648 ar oferi un răspuns și în problema de față.

La Luc. 16:24, traducătorii CT și NTB 1648 întrebuințează forma *părinte*, aici exprimând respectul: „Părinte Avraame, fie-ți milă de mine” (NTB 1648). Cu același rol apare la 16:27: „Rogu-te dară, părinte, ca să trimeți pre el în casa tătâni-mieu” (NTB 1648), redat întocmai și în CT. Situația se repetă la Luc. 16:30, unde NTB 1648 pare să fie în relație cu CT. Următoarelor patru pasaje le-am acordat o atenție specială, deoarece seria sinonimică apare până în versiunile contemporane. Pasajul de la Luc. 22:42 apare, cu foarte mici variații, în CT, NTB 1648, BIBL. 1688 și BIBL. 1795: „Părinte, dă-i vră să treacă păharul acesta de la Mine, însă nu a Mea voie, ce a Ta să fie” (CT). La Luc. 23:34, *Tetraevangheliarul* lui Coresi („Părinte, lasă lor, nu știu

amu ce fac”) nu mai este urmat de traduceri ulterioare: „Părinte, iartă lor, că nu știu ce fac” (NTB 1648, BIBL. 1688, BIBL. 1795). O situație paradoxală apare la Luc. 23:34, unde în cazul lui *părinte* tradiția textuală este unitară, însă se remarcă relația dintre versiuni, de la cea mai veche până la Samuil Micu: „Și strigă cu glas mare Iisus, zise: «Părinte, în mâinile Tale dau sufletul Mieui». Și aceasta zise, răposă” (CT); „Și strigând Iisus cu glas mare, zise: «Părinte, în mâinile Tale dau sufletul Mieui». Și acestea zicând, răposă” (NTB 1648); „Și strigând Iisus cu glas mare, zise: «Părinte, în mâinile Tale dau duhul Mieui». Și acestea zicând, își deade duhul” (BIBL. 1688); „Și, strigând cu glas mare, Iisus au zis: «Părinte, în mâinile Tale dau Duhul Mieui». Acestea zicând, au răposat” (BIBL. 1795). Samuil Micu se întoarce aici la Coresi și NTB 1648.

La Luc. 24:49 versiunile actuale nu au mai păstrat forma *părinte*, dar ea apare la Coresi: „Și iată eu tremete-voi făgăduita părintelui mieui spre voi. Voi ședeți în cetate Ierusalimului până vă veți îmbrăca cu tărie de sus” (CT); „Și iată, Eu voiui trimite făgăduința Tatălui Mieui spre voi; iară voi rămâneți în Ierusalim, până vă veți îmbrăca cu putere de sus” (NTB 1648; BIBL. 1688 prezintă o versiune asemănătoare). Din nou Samuil Micu reia tradiția, preluând soluțiile din textul coresian (v. *părinte* și *ședeți*): „Și, iată, Eu voiui trimite făgăduința Părintelui Mieui la voi; iară voi ședeți în cetatea Ierusalimului, până când vă veți îmbrăca cu putere de sus”.

Dificultatea de a identifica sursa opțiunilor pentru un anume cuvânt din această serie sinonimică nu este depășită nici prin examinarea altor tipărituri bisericești. În CEASL. 1715 avem următoarele oscilații: la utrenie, în *Cântările treimice*, glasul al 3-lea: „Pre *Tatăl* cel fără început, pre Fiiul cel împreună fără început, pre Duhul cel împreună vecuitoriu, Dumnezeuire una, ca heruvimii a slăvi îndrăznind, zicem: Sfânt, Sfânt, Sfânt...” (CEASL. 1715, p. 59); la glasul al 4-lea: „Pre *Părintele* tău cel fără început, și pre tine Hristoase Dumnezeuire, și pre Duhul tău cel preasfânt...” (*ibid.*, p. 60); la glasul al 5-lea: „Cela ce în pantece fecioresc ai încăput și din sânurile *Tatălui* nu te-ai usubit, cu îngerii Hristoase Dumnezeuire priimește și pre noi...” (*ibid.*). Luminânda de joi a Născătoarei de Dumnezeu: „Marie Precurată, cădelniță de aur, căia ce ai fost încăpêre Dumnezeuirei ceii neincăpute, întru carea *Tatăl* bine au voit și Fiiul s-au sălășluit și Duhul cel preasfânt umbrindute pre tine fecioară...” (*ibid.*, p. 86).

În CEASL. 1696, înaintea Doxologiei mari, apare ecfonismul conținând termenul *tată*: „Ție ți să cuvine slava, Doamne Dumnedzăul nostru, și ție slavă tremitem, *Tatălui* și Fiiului și Duhului Sfânt, acum și pururea și în veacii de veaci, amin” (CEASL. 1696, f. 76^r), diferit de ecfonismul următor în problema care ne interesează: „Ție să cuvine lauda, ție să cuvine cântarea, ție să cuvine slava: *Părintelui* și Fiiului și Duhului Sfânt (f. 78^v). Tot *părinte* avem și în ecfonismul care se rostește la pavecerniță, după troparele de umilință: „Ție mărire trimitem, *Părintelui* și Fiiului și Duhului Sfânt...” (f. 143^r). În troparele de după Cântarea Proorocului Isaia, la pavecernița mare, este prezent din nou *tată*: „Firea heruvimilor cea fără trup, cu cântări netăcute te slavoslovesc. Viețuitorii serafimii cei cu șase aripi cu glasuri

neîncetate te înalță și toți voinicii îngerii te laudă cu cântări de trei ori sfinte, că ești *Tată* mai de nainte de toți și ai și pre Fiul tău fără de început...” (f. 156^r).

Un fragment de primă importanță în studierea acestei sinonimii este un pasaj din Doxologia mare. Am dat intenționat un fragment mai lung, tocmai pentru a se vedea coincidențele dintre tipărituri: CEASL. 1696, f. 76^{r-v}: „Doamne, Împăratul ceriului, Doamne, *Părinte* a toate ținitoriile și Doamne, Fiule Unul Născut, Iisuse Hristoase și Duhule Sfinte. Doamne Dumnedzău, mieluşelul lui Dumnedzău, Fiul *Părintelui* .. Priimêște rugăciunile noastre cela ce ședzi de-a dreapta *Părintelui* miluiaște-ne pre noi ... întru slava lui Dumnedzău *Părintelui*, amin”. CEASL. 1715, p. 90: „Doamne, Împărate ceresc, Dumnezeule, *Părinte* atotținitoriile, Doamne, Fiule Unul Născut, Iisuse Hristoase și Sfinte Duhule. Doamne Dumnezeule, mieluşălul lui Dumnezeu, Fiul *Tatălui* ... Priimêște rugăciunea noastră, cel ce șăzi de-a dreapta *Tatălui* și ne mântuiaște pre noi ... întru mărirea lui Dumnezeu *Tatăl*, amin”. *Ceaslovul* de la 1696 înregistrează patru ocurențe ale lui *părinte*, spre deosebire de *Ceaslovul* din 1715, care reține această opțiune lexicală doar la început, poate legat de ideea de *atotținitor*. Considerăm relevantă și relația dintre cuplurile *tată – fiu* și *părinte – fiu* care este un indiciu că *tată* și *părinte* erau în opoziție funcțională într-o anumită zonă. Am remarcat acest lucru și în alte texte, unde *părinte* apare mai ales la vocativ, iar *tată* apare când este în opoziție cu *fiu* (mai ales vorbindu-se despre Sfânta Treime). Faptul demonstrează încă o dată că *părinte – tată* era opoziție funcțională în unele zone.

La Antim problema este mult mai complexă, fiind dificil de identificat altă cauză în afara nevoii de expresivitate. În *Didahii*, mitropolitul ivirean folosește mult mai des cuvântul *tată*: „Fiul său, carele iaste născut din *Tatăl*” (ANTIM, p. 31). Există pasaje în care apare sinonimia *in praesentia*. Antim vorbește despre durerea lui Iisus la moartea lui Lazăr, arătând că „gemu cu duhul și să turbură pre sine”, lăcrimă, iar apoi „au rădicat ochii în sus și s-au rugat pentru dânsul lui Dumnezeu *Tatăl*: *Părinte*, mulțumescu-ț că m-ai ascultat” (f. 133^v). Antim citează aici de la In. 11:41, ca în BIBL. 1688 (de unde preia întocmai BIBL. 1795). *Părinte* poate veni chiar din NTB 1648: „*Părinte*, har Ție dau, că M-ai ascultat”, ultima parte fiind revizuită de diortositorii ediției de la 1688. Pare că *părinte* e preferat în invocații, iar *tată* apare mai ales atunci când se prezintă un raport de filiație. Într-un pasaj din *Didahii*, Antim citează de la Iov, 17: „«Pre moartea am chiebat-o să-mi fie *tată*», adecă, ca cum ar zice: moartea-mi iaste *tatăl*, carele mă naște” (f. 202^v). Pe câteva file se întinde explicația lui Antim, care dezvoltă ideea din Cartea lui Iov, arătând că omul are trei nașteri: cea trupească, cea duhovnicească (botezul) și cea mântuitoare (moartea trupului, când se naște sufletul în veșnicie). Astfel, moartea e *tată*, ceea ce înseamnă că moartea îl naște pe om în nemurire. Ca și în alte cazuri, când vine vorba de filiație, Antim întrebuițează exclusiv *tată*.

În *Manuscrisul de la Ieud*, termenul *părinte* apare de trei ori. În două cazuri desemnează ideea de ‘tată ceresc’: „Iisus Hristos ... deade lui Dumnedzeu perintelui său” (MI, f. 190^r), „iaste de la nevădzutul *părinte* și <de> la fiul și de la sfântul duh” (MI, f. 183^v). A treia ocurență este cu sensul de ‘bărbat în raport cu fiii săi’:

„amar aceluia fecior ce-și amărrește părintele său” (MI, f. 181^v). *Tată* apare de două ori, în ambele situații în sintagma *tatul nevădzut* ‘tatăl ceresc’ (MI, f. 178^r). Dintr-un număr atât de mic de ocurențe este dificil să extragem o concluzie, dar trebuie remarcat faptul că tatăl pământesc este desemnat prin *părinte*. Într-un alt text de proveniență nordică întâlnim aceeași situație: *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan*, în care N. Drăganu vedea cel mai vechi fragment de ceaslov românesc (în studiul filologic la COD. GȘ, p. 192), conține ca normă cuvântul *părinte*. În mod surprinzător, acesta este generalizat inclusiv în ecfonisuri, pentru care se presupune o stabilitate mai mare, ca forme ale discursului repetat. Semnificativă este și situația din *Sicriul de aur*, în care Ioan Zoba citează de două ori din Noul Testament de la Bălgrad, înlocuindu-l pe *tată* cu *părinte* (ZOPA SICR, f. 30^r, 76^v), de unde putem trage concluzia că acesta din urmă aparține graiului autorului. Aceste trei texte atestă preferința pentru *părinte* în graiurile nordice.

Trecând la texte laice, putem deduce sensul cuvântului *părinte* cercetând salutația scrisorilor din arhivele Bistriței publicate de Al. Rosetti. Astfel, în scrisoarea nr. 8, datând din 1600 și adresată de un fiu părinților săi, salutația începe astfel: „Scriu închinăciune și moltă sănătate părintelui meu Spiridon și maicii mele Constandeei”, adresarea fiind: „La părintele miu, la Spiridon” (ROSETTI, SCR. BISTR., p. 34). În scrisoarea nr. 44, călugării mănăstirii Voroneț vorbesc despre „părintele nostru Athanasie” (episcopul Atanasie de Roman), care fusese jefuit de un tâlhar închis la Bistrița: „sfinția sa iaste părinte om bun ... cinstit părinte”. În scrisoarea cu nr. 48, trimisă din Câmpulung Moldovenesc la 17 decembrie 1620, Gavriil, vornicul de Câmpulung, către primarul Bistriței, se adresează astfel: „Al meu cinstit și ales părinte, Măria ta birău de cetatea Bistriței”. Avem, așadar, trei întrebări diferite ale cuvântului *părinte*: 1. bărbat considerat în raport cu fiii săi; 2. titlu de reverență față de un cleric; 3. titlu de reverență față de o autoritate laică.

Din textele pe care le-am avut în vedere am remarcat și alte motive posibile ale folosirii termenului *părinte* în locul lui *tată*. La un cărturar rafinat cum era Spătarul Milescu, oscilația dintre *tată* și *părinte* poate avea o motivație teologică. În *Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, pe care Milescu o alcătuiește traducând texte din Sfântul Atanasie al Alexandriei, se explică termenul grecesc *πατήρ*: „Pentru ce să chiamă Părintele Părinte? Răspuns: Pentru că elinêște să chiamă *πατήρ*, adică toate le păzêște. Întrebare: Dar Fiiul pentru ce? Pentru că e născut de la Părintele” (MILESCU, p. 94)⁵. Virgil Cândea notează, la a noua întrebare, că traducerea lui Milescu este inexactă, autorul stabilind de fapt egalitatea dintre Tatăl și Fiul printr-un joc de cuvinte care are sens doar în limba greacă. Apropierea formală de gr. *πατήρ* nu explică deplin utilizarea termenului *părinte* în româna veche.

S-ar putea explica prezența cuvântului *părinte* în rugăciunea domnească și prin falsa atracție etimologică: *părinte* (< lat. *parentem*) a putut fi identificat în mod eronat

⁵ Vezi versiunea grecească: Atanasie al Alexandriei, *Alte întrebări*, în J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Patres graeci*, t. XXVIII, Paris, 1887, col. 783.

cu latinescul *pater*, așa cum rezultă de la Grigore Ureche („De la râmieni, ce le zicem latini: ... *părinte* [ei zic] *pater*, *al nostru*, *noster*, și altele multe den limba latinească”) și Del Chiaro (în notele lingvistice care precedă *Vocabularul italian-român*, 1718, acesta face câteva apropieri de limbă între română și latină: *Adam Parinte al nostro a peccatuit / Adam Padre nostro hà peccato*; dar în rugăciunea domnească apare *tată*: *Tato al nostro, care jes în cerul, sfinzeascăse numele al teo / Padre nostro, il quale sei ne'cieli, santifiscisi il nome tuo, ec.* (MIHĂILĂ, CULT., p. 47). Au fost cercetători care l-au explicat și pe *părinte* din versiunea lui Luca Stroici tot prin această falsă atracție etimologică. Ținând cont de faptul că termenul apare nu doar la Stroici, ci și la alți cărturari din jumătatea nordică a teritoriului dacoromân, credem că prezența acestuia în rugăciune este o particularitate dialectală și nu o dovadă de latinism timpuriu.

Cele discutate sunt în măsură să arate că motivația stilistică nu explică suficient sinonimia *tată – părinte* în textele vechi românești de până la Antim Ivireanul. Faptul că traducătorul evangheliei de la Luca inclusă în *Tetraevangheliarul* lui Coresi folosește termenul *părinte* într-un număr mult mai mare de cazuri în comparație cu ceilalți autori este un lucru semnificativ, la fel ca preferința lui la cărturarii moldoveni (Milescu, Dosoftei) și ardeleni (Ioan Zoba). Remarcând că acești cărturari sunt vorbitori de graiuri nordice, putem concluziona că termenul *părinte* era o particularitate dialectală nordică a spațiului dacoromân. El se prezintă ca o variație diatopică pentru care în momentul de față avem date insuficiente. Înlocuirea lui *părinte* cu *tată* atestă circulația în regres a primului termen sau intervenția unui cărturar dintr-o altă arie dialectală. Asemenea cazuri nu sunt rare. În *Bucoavna* de la Bălgrad, formula de botez sună astfel: „Botează-să robul (sau roaba) lui Dumnezeu imerec, întru Numele Părintelui – amin...” (v. BUC. 1699). În *Bucoavna* de la 1744 *părinte* este înlocuit cu *tată*.

Azi termenul poate fi considerat un relict din epoca veche a scrisului românesc. Când nu este așa, el apare doar cu valențe stilistice. Interesantă este sinonimia în *praesentia* care se întâlnește într-o notă a Mitropolitului Bartolomeu la Ieremia 6:8: „Părintele își pedepsește copilul pentru ca acesta să nu rămână fără tată” (BIBL. ANANIA, nota *d*). Tot un element din limba veche este prezența termenului în Rugăciunea amvonului, într-un fragment preluat de la Iac. 1:17: „Toată darea cea bună, și tot darul desăvârșit, de sus este, pogorându-se de la Tine, Părintele luminilor, și Ție slavă și mulțumire și închinăciune înălțăm, *Tatălui* și Fiului și Sfântului Duh...” (LIT. 2008, p. 198).

Bibliografie

- ANTIM = Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972.
- BIBL. 1688 = *Biblia ádecă Dumneziasca Scriptuă a ceii Vechi și ale ceii Noao Leage* [...], București, 1688 [ediție modernă: Institutul Biblic și de Misiune al BOR, București, 1998].

- BIBL. 1795 = Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao, care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțălesul limbii românești [...], Blaj, 1795. [Versiunea Samuil Micu, ed. modernă: Roma, 2000].
- BIBL. 1988 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită [...] cu aprobarea Sfântului Sinod, București, 1988.
- BIBL. ANANIA = *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Versiune întocmită de I. P. S. Bartolomeu Valeriu Anania. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
- CAZ. GOV. = *Evanghelie învățătoare, Govora, 1642*, ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai Gherman, Editura Academiei Române, București, 2011.
- CEASL. 1696 = *Ceasloveț, care are întru sine slujbele de noapte și de dză*, Sibiu, 1696.
- CEASL. 1715 = *Ceasoslov*, Târgoviște, 1715.
- CL = *Liturghierul lui Coresi*, text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mares, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969.
- COD. GȘ = *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan, voievodul Moldovei*, studiu și transcriere de N. Drăganu, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, 1924-1925, p. 182-254.
- CT = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi (Brașov 1560-1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăești*, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, serie veche (literele A-B, C, D-De, F-I, J-lacustru, Ladă-lepăda, Lepăda-lojniță), București, 1913-1949, serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, V), București, 1965 și urm.
- DOSOFTei, PARACL. = Dosoftei, *Acatistul și Paraclisul Precistei*, Uniev, 1673.
- ES = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1971.
- LIT. 2008 = *Liturghier*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
- MI = *Manuscrisul de la Iend*, ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, Editura Academiei R.S.R., București, 1977.
- MIHĂILĂ, CULT. = Gheorghe Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european: studii și texte*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979.
- MILESCU = Nicolae Spătarul Milescu, *Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului. Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, ediție îngrijită, introducere, tabel biobibliografic, text stabilit, traducerea textului latin, note și comentarii de Traian Diaconescu, Institutul European, Iași, 1997 (ediția Virgil Căndea, în *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românec*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979).
- MLD I-VII, X-XI = *Monumenta linguae Dacoromanorum, Biblia 1688*, Iași, 1988-.
- NTB 1648 = *Noul Testament sau Împăcarea au leagea noao a lui Iisus Hristos, Domnului nostru. Izvodit cu mare socotință, den izvod grecescu și slovenescu, pre limbă rumânească, cu îndemnarea și porunca denpreună cu toată cheltuiala a măriei sale Gheorghe Racofi, craiu Ardealului. Tipăritu-s-au întru a măriei sale tipografie, dentiu noou, în Ardeal, în cetatea Belgradului. Anii de la întruparea Domnului și Mîntuitorului nostru Iisus Hristos 1848, luna lui ghenuaru 20* (ediție modernă: Alba Iulia, 1988).

- PB = *Psaltirea de la Alba Iulia: 1651*, transcriere de Alin Mihai Gherman, Mihai Moraru și Alexandra Moraru, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2001.
- PH = *Psaltirea Hurmuzaki*, I, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 2005.
- PS = *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, ediție critică de I.-A. Candrea, vol. I, București 1916.
- ROSETTI, SCR. BISTR. = *Scrisori românești din arhivele Bistriței (1592-1638)*, publicate de Al. Rosetti, Casa Școalelor, București, 1944.
- SCURTU = Vasile Scurtu, *Termeni de înrudire în limba română*, Editura Academiei R.S.R., București, 1966.
- TEXTE SEC. XVI = *Texte românești din secolul al XVI-lea* (coord. Ion Gheție), Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982.
- ZOBA SICR. = Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, ediție de Anton Goția, Editura Minerva, București, 1984.